Funded by UK Government

PENAL REFORM INTERNATIONAL

EKSTREMISTLIK HÁM TERRORISTLIK TOPARLAR MÍSALÍNDA SOCIALLÍQ QARAMLÍLÍQ USHÍN REABILITACIYA:

SHAŃARAQLÍQ BAYLANÍSLARDÍ TIKLEW

Yuliya Denisenko - de-radikalizaciya boyınsha Oraylıq Aziyada Xalıq aralıq túrme reformaları Wákilliginiń (PRI) eksperti.

«Psixologiyalıq-filologiyalıq izertlewler» hám «dintanıwshılıq izertlewler» qánigelikleri boyınsha sud ekspertizasın ótkeriwge huqıqlı sud eksperti (licenziya № 17013309 25.07.2017-jılı berilgen).

Destruktiv toparlarda tásir hám sociallıq-psixologiyalıq manipuliyaciyaǵa qarsı gúresiw boyınsha konsultant.

«Dintanıwshılıq» qánigeligi boyınsha sociallıq ilimler magistrti. Professional jurnalist, trener.

Bul metodikalıq qollanba Qazaqstan, Qırǵızstan hám Tájikstanda - kelispewshiliklerdiń aldın alıw, turaqlılıq hám qáwipsizlikti támiyinlew boyınsha Ullı Britaniya fondınıń (CSSF) qarjılay kómegi tiykarında Oraylıq Aziyada Xalıq aralıq túrme reformaları Wákilliginiń (PRI) «Oraylıq Aziya túrmexanalarında radikalizaciya hám zorlıq ekstremizmine qarsı gúresiwdi diniy dialog hám reintegraciya arqalı kúsheytiw» Joybarın ámelge asırıw sheńberinde islep shıǵıldı.

Bul basılım Ullı Britaniya húkimetiniń qarjılay kómegi tiykarında tayarlanǵan. Basılımnıń mazmunı Ullı Britaniya húkimeti hám Oraylıq Aziyada Xalıq aralıq túrme reformaları Wákilliginiń (PenalReformInternational) rásmiy kóz-qarasların sáwlelendirmeydi.

Basılım ushın juwapkershilik avtorǵa tiyisli bolıp, ondaǵı pikirler, sonday-aq, teksttegi maǵlıwmatlar, túsindirmeler hám juwmaqlar Germaniya Federal sırtqı isler ministrligi, Deutsche Gesellschaft fur Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH hám Nemec Milliy universitetler birlespesiniń Ózbekstandaǵı filialınıń (DVV) kózqarasın sáwlelendirmewi múmkin.

QOLLANÍLANTUǴÍN TERMINLER HÁM TÚSINIKLER

Reabilitaciya — latın tilinen re – qayta, habilis – qolaylı, iykemlesken. Adamnıń sociallıq dárejesiniń qayta tikleniwi; jaqsı forma yaki funkcional jaǵdayınıń qanaatlandırarlı dárejesi.

Psixologiyalıq zorlıq — basqa bir adamdı yamasa adamlar toparın ózleriniń qálewinde bolmaǵan is-háreketti islewge yaki ózin solay tutıwǵa qastan májbúrlewshi sociallıq-psixologiyalıq tásir jasaw usılı; informaciyalıq razılıqsız shaxs yaki adamlar toparınıń sociallıq hám psixologiyalıq qáwipsizligin támiyinlemey psixologiyalıq shegaraların, sonday-aq, nızamlı huqıqların buzıw, sociallıq, psixologiyalıq, fizikalıq yamasa materiallıq zıyan jetkeriwge alıp keliw.

Manipulyaciya — bul psixologiyalıq tásirdiń bir túri bolıp, onıń sheberlik penen atqarılıwı basqa bir adamdı ózi qálemegen nárseni islewge iytermeleydi.

Kult — bul adamlardıń fizikalıq hám psixikalıq, yaki ekonomikalıq, sonday-aq, sociallıq jaǵdayınıń qol qatılmaslıǵın ózlestirip alatuǵın topar bolıp, olar usılay islew arqalı jámiyetshilik hám turǵınlardıń huqıqlarına qáwip saladı. S. Xassen «Sektalarǵa qarsı turıw hám sananı basqarıw» kitabında kultlerdiń tórt tipin anıqlap berdi: diniy, siyasiy, psixoterapevtikalıq hám kommerciyalıq. Siyasiy kultlerge mısal sıpatında ol siyasiy sebeplerge bola ózgeshe oylaytuǵın terroristlik, ekstremistlik, avtoritet shólkemlerdi keltirdi. Tiykarǵı kúshke sırtqı jabıqlıq hám dúnyanı «biz hám olar»ǵa bóliw kiredi.

Destruktiv diniy iskerlik (lat. – buzǵınshı) — bul adamdı da, jámiyetti de buzıwshı, nızamǵa qarsı turıwshı, mámleketshilikke qáwip salıwshı jaratıwshılıq potencialǵa iye bolmaǵan diniy motivaciyalıq iskerlik. Destruktiv diniy iskerlik millettiń dástúriy mádeniyatına, adamlardıń ózin tutıw sociallıq normalarına hám huqıqlarına qarsı turadı; ol óz aǵzalarınıń sanası hám ózin tutıwına jasırın psixikalıq zorlıq ámeliyatın jasaydı, adamgershilik principleri menen sáykes kelmeydi; adamlardıń ómiri hám den sawlığına qáwip tuwdıradı.

Destruktiv diniy birlespe — bul adamnıń tábiyiy, bir pútin ruwhiy, psixikalıq hám fizialogiyalıq jaǵdayına (ishki destruktivlik), sonday-aq, jaratıwshı dástúrler hám normalar, belgilengen sociallıq qatlamlar, mádeniyat, tártip hám jámiyetke (sırtqı destruktivlik) buzǵınshı tásir etetuǵın qálegen baǵdardaǵı avtoritet ierarxiyalıq shólkem. Shaxs (jetekshi) yamasa bir topar adamlar (basshılar) tárepinen ózleriniń mápi jolında nızamsız túrde basqa adamlardıń sanasın, qulqın hám ómirin olardıń erkli hám aǵlı túrde berilgen razılığısız qadaǵalawǵa alıp, jasırın psixologiyalıq zorlıq ámeliyatın qollanadı. Bul zorlıqtıń maqseti – doktrina hám liderlerge ǵayrı tábiyiy hámde nızamsız mútájlikti qáliplestiriw hám saqlap turıw. Ekinshisi nızamsız bayıw hám nızamsız hákimiyat ushın ózlerine sadıq hám baǵınıshlı bolǵan adeptlerdi ózleriniń xabardarlığısız paydalanıwǵa háreket etedi.

Destruktiv óz-ara tásir — latınshadan destruktio – buzılıw, qanday da bir nárseniń normal dárejesin buzıw – táreplerdiń biriniń ekinshisine ashıq yaki jasırın túrde boysınıwı.

Psixologiyalıq manipuliyaciya islew — bul basqa bir adamlardıń ózin tutıwı hám háreketlerin «ázzi tárepleri»nen paydalanıw arqalı basqarıw, yaǵnıy, oylanbaǵan hám kereksiz kompleksler.

Sın pikirlew — hámme nárseni analizlewge, baha beriwge, gez kelgen zattı isenim sıpatında qabıllamawǵa háreket etiw; óziniń háreketlerin obektiv bahalaw, óz qátesin tabıw hám anıqlaw, basqa adamlardıń usınısların hám pikirlewin sın kóz qarastan qarap shıǵıw uqıplılığı.

«Tartılǵan» adam/shaxs — radikal (asocial) shólkemniń qatardaǵı aǵzası.

Radikalizm — mashqalalardı radikal, tez hám qatań sheshiwge shaxstı belgilew. Ayırım waqıtları siyasiy radikalizm degende, bar dúzimdi zorlıq penen awdarıw, ideologiyalıq doktrinaǵa shıdamsızlıq túsiniledi; ayırım waqıtları — siyasiy ámeliyattıń ısırapgershiligi. Radikallardıń jeńisi ayırım jaǵdaylarda bolıwı múmkin boladı, ádette, jámiyettegi marginal keypiyat aktivlesedi hám sapa jaǵınan ústemlik etedi (eger bunday jaǵdaylar bolmasa, olardı jaratıw múmkin).

Adept — qanday da bir ilmniń izine ergen izbasar.

«Qarıydar» — qolaylı hám durısıraq bolıwı ushın «reabilitaciya etilip atırǵan ekstremistlik yamasa terroristlik topardıń aǵzası» túsinigi usı termin menen almastırıldı.

REABILITACIYA DÁWIRINDE SHAŃARAQTÍŃ DESTRUKTIV HÁM KONSTRUKTIV TÁSIRI

Meniń aldıma perzentleri psevdo-dinge ketip qalǵan ata-analar keledi. Meniń olarǵa beretuǵın birinshi sorawım: «Eń sońǵı márte perzentińizge qashan men seni jaqsı kóremen degensiz?». Juwaptıń ornına olar sáne, ay, hátteki, jıldı eslewǵe kirisip ketedi.

Tuwısqanlar arasında jıllı qarım qatnasıqtı mınaday sıltawlar iyeleydi: «men de óz anam menen hesh qashan jaqın bolmaǵanman», «men barlıq waqıt jumıstaman, biraq sonda da oǵan taza ayfon satıp áperdim», «bizlerdiń dástúrimizde balalarımız benen sóylesiw joq, jaqsı kóremen dep aytıwdı ulıwma aytpasaq ta boladı».

Dál usınday sıltawlar balalardıń qáwipli buzǵınshı toparlarǵa túsip qalıw qáwpin arttıradı. Shańaraq qatnasıqları haqqında gáp ketkende sonı aytıw kerek, bunday qatnasıqlar óz-ara mehir-muhabbat, túsinisiw hám qollap-quwatlaw tiykarında qurıladı.

Reabilitaciya baǵdarlamasınıń bul bólegi shańaraq baylanısların tiklewge arnalǵan. Sebebi, ańdı qayta reformalawdan keyin hesh kim, hátteki eń jaqsı psixolog yaki konsultant ta «qarıydar»dı úyine aparmaydı, onıń menen kúnde birge bolıp, qollap-quwatlay almaydı. Onıń isi jumıs kabinetiniń qapısı jabılǵanda tamamlanadı.

Házir shıǵıw boyınsha konsultant hám burın kult aǵzası bolǵan Ingo Mishel (Germaniya), burınǵı kultlerdiń, reabilitaciya xızmetkerleriniń, psixologlar hám psixiatrlardıń dáliyllerine súyene otırıp ózini «Kult jaraqatı hám reabilitaciya»[1] atamasındaǵı izertlewin ótkerdi.

Nátiyjeler onıń gipotezasın dálilledi, yaǵnıy, ómirdiń hár qıylı jaǵdaylarınan narızalıq, sonıń ishinde shańaraqtaǵı qatnasıqlar aldanıp qalıw imkanıyatın asıradı.

Bunnan tısqarı, adepttiń normal ómirge «qaytıwınıń» tiykarǵı faktorları shańaraq hám doslıq qatnasıqlardıń qayta tikleniwi esaplanadı.

Sonı da ayrıqsha atap ótiw kerek, hámme waqıtta da shańaraqtıń barlıq aǵzaları topardıń tolıq aǵzası bolıwǵa, onıń ústine bolıp atırǵan jaǵdaydıń qanshelli áhmiyetli ekenin de túsine bermeydi.

Qurı sóz bolmaw ushın, men óz tájiriybemnen destruktiv shańaraqlıq tásirge baylanıslı bir neshe mısallardı keltirip ótemen.

1-MÍSAL. 9-klasta oqıytuǵın úsh dos qız internette ekstremistlik topardıń wákilleri menen tanıstı. Shama menen, jazıspalardıń úshinshi kúninde olar nekeden ótiwdiń kúnin belgiledi. Usı qızlardıń birewiniń reabilitaciya barısın men basqarıp bardım, ol maǵan mekteptegi «bos waqıt»ları haqqında aytıp berdi.

Olar nekeni ata-analarınan jasırın túrde isenimi boyınsha «aǵalar»dıń úyinde oqıttı. Jasırın bolıwınıń sebebi, olar qızlardı eger ata-anańız namaz oqımasa olar musılman emes, sonıń ushın olardıń ruxsatı talap etilmeydi, dep isendirdi.

Neke oqılǵannan keyin qızlardıń ómirinde hesh nárse ózgermedi. Olar mektepke qádimgidey barıp júrdi, ata-anasınıń úyinde qondı, biraq málim bir waqıtta kúyewleri menen ushırasıp turdı. Ushırasıwlar ushın «aǵalar»dıń úylerinen paydalanıldı. Sırtqı kelbetin tanıtpaw ushın qızlarǵa denesin hám júzin jawıp turıwshı kiyimler berildi.

Keyin bolsa mektep oqıwshılarınıń «kúyewler»i hayallar menen almasıw kerek dep sheshim etti. Qızıǵı sonda, almasıw da sátli boldı. Usı waqıt aralığında hesh bir oqıwshı qızdıń ata-anası perzentlerine ne bolıp atırǵanın bilmedi.

Úshinshi qızdıń ata-anası qızı úyinen qashıp ketkennen keyin maǵan járdem sorap keldi.

«Onı úsh kún izledik, policiyanı da iske saldıq», - deydi qızdıń anası, - «eń sońında onı basqa qaladan, qorqınıshlı góne jaydan taptıq. Sonsha kóz jasımızǵa bolsa ol bizge turmısqa shıqqanın hám usı jerde jasaytuǵınıń arqayın aytıp otır. Qızımnıń jası 15te! Álbette, biz onı alıp kettik, kóp waqıtqa shekem jasırıp júrdik, oǵan bulay turmıs qurıw qáte ekenin, sháriyatqa da durıs kelmeytuǵının ayttıq. Usıdan keyin ol biz benen sóylesiwdi qoydı, ózi menen ózi bolıp, qamalıp aldı. Kóp ótpey ol bizge, báribir bir kúni mektepti taslap ketetuǵının hám kúyewine qaytıp baratuǵının ayttı. Kúyewi hayalı ushın juwapkershilikti sezinbedi. Ol jıllap kelmey, dawdı tınısh jol menen sheshiwge háreket te etpey, hayalın támiyinlemey júrse de boladı eken. Erkektiń wazıypası barlıq juwapkershilikti biziń moynımızǵa qoyıp, ózi tek internette jazıp otırıw menen sheklenedi eken. Waqıt óte berdi, jaǵday awırlastı. Sonıń ushın biz qánigelerge xabarlasıwǵa qarar ettik».

Bul jaǵdaydaǵı eń qáwipli nárse sonnan ibarat, qız tolığı menen radikal diniy bólekshenıń tásirine túsip qalǵan.

[1]*Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости. Инго Михель. Культовая травма и реабилитация / Под науч.ред. Е.Н. Волкова. – СПб.: Речь, 2008. – С. 108,110.*

Qız óziniń baslı maqseti dep jawıngerdiń hayalı bolıw yaki kúyewiniń buyrığı menen onıń ushın «shaxid» bolıp óliw dep oyladı («shaxid» Alla ushın óziniń janın beriw).

Mektep oqıwshısı «kúyewi» menen birgelikte joqarıda aytılǵanlardı ámelge asırıw ushın Siriyaǵa barıwdı árman etti.

Aqmaraldı (atı ózgertildi) Astanaǵa alıp keldi. Ol uzaq waqıt reabilitaciya kursın ótti. Onıń menen psixologlar hám teologlar isledi. Nátiyjede, «tınıshlıq shártnaması» tek ǵana onıń shańaraǵı menen emes, al ol oqıyman dep tańlaǵan kolledj benen de dúzildi. Ol ayaq oyın toparına jazıldı hám janıp turǵan kózleri menen bunnan alǵan tásirlerin aytıp berdi.

Bul waqıyadaǵı birden-bir úlken «BIRAQ» qızdıń shańaraǵı edi: ákesi hám anası basqa qalada qaldı, al qızdı bolsa ájapası menen qaldırdı. Ájapası baǵdarlama sátli shıǵıwı ushın uzaq waqıt dawamında qızǵa kómek beriwge, onıń ústine, ózliginen háreket etiwge de tayın emes edi. Aqmaral aǵayin ájesinen tayaq jedi. Ájeniń aytıwı boyınsha, bul ótilgen reabilitaciyanı bekkemlep qoyıw hám qızdı tárbiyalap qoyıw ushın islengen eken. Bul álbette óziniń jemisin bermey qoymadı.

Bunnan eki hápte ótip, qız óziniń radikal «kúyewi» menen úyden qashıp ketti. Bul saparı onı tawıp alaman degenshe ol júkli bolıp úlgergen. Basım astında qalǵan ata-ana «eki jastıń» birge jasawına ruxsat berdi.

2-MISAL. Kózinde jas penen jáne bir mektep jasındaǵı qızdıń anası ofisime keldi. Qızı sıyınıw ushın ketiwi kerekligin aytıp, úyinen qashıp ketkenin aytıp berdi. Qızdıń aytıwı boyınsha, oǵan mektep kerek emes, al haqıyqıy ata-ana – bul kult liderleri eken. Ananıń sózlerine qaraǵanda, hámmesi ájayip: shańaraqta da, oqıwda da hesh qanday mashqala joq, urıs ta joq, tek ǵana qızı birden essizlik etken.

Qızınıń dinge degen qızıǵıwshılığına ata-anası eń radikal jol menen qarsı gúresiwge kirisken. Yaǵnıy, olar qızın bólmesine qamap, qolınan barlıq gadjetlerdi alıp, bólmesiniń esigine shańaraqtıń bir adamın «qarawıl» etip qoyǵan.

Olar dáslep shirkewge, soń meshitke xabarlasqan. Shirkewdegi din xızmetkeri de, imam da qızıńızǵa «árwaq jabısqan» degen diagnoz qoyǵan. Solay etip, meniń kabinetim járdem sorap múrájat etilgen úshinshi jer bolıptı.

Ata-ana óz juwapkershiligi haqqında esitip, onıń ústine bir qansha kórsetpeler hám usınıslardı alǵannan keyin ózlerin basıp aldı. Qızınan «jinlerdi quwıw» pikirinen qaytti.

Ámeliyat arzanǵa túspeydi, degen menen, qısqa waqıt ishinde járdem beredi. Eń baslısı, óziniz hesh nárse islewiniz kerek emes.

Bir aydan keyin ata-ana ózleriniń islegen axmaqlığına ókinip keldi. Hár qıylı sebeplerdi báne etip, dáslebindegi sıyaqlı haqıyqattı aytqısı da, járdem bergisi de kelmedi.

Jaqsı tárepi sonda, qız oǵada parasatlı eken hám tez arada kultten shıǵıp ketti. Onıń is háreketleriniń shólkemlestiriliwi hám bolǵan jaǵdaylardı sın kóz-qarastan analizlewi nátiyjesinde reabilitaciya tabıslı boldı.

Jáne, bir ay ótip, Aleksandra (atı ózgertilgen) sóylesetuǵın hesh kim joq bolǵanlıqtan ushırasıwdı soradı. Ol maǵan oǵan «ǵamxorlıq» etken anası eki balasın taslap, «shańaraqlıq ómirden sharshadım» dep úyinen ketip qalǵanın aytıp berdi.

3-MÍSAL. Terroristlik topar aǵzasın tárbiya dúzetiw mákemesinde qayta socializaciyalaw imkaniyatı haqqında qarar qabıllaw kerek edi.

«Qarıydar»dı bunday imkaniyattan óz ákesi ayırdı. Áke perzentlerin balalığınan baslap radikalizm ruwhında hám dúnyalıq hákimiyattı biykarlawshı etip tárbiyalaǵan. Hátteki, balalarına tek ǵana medresede oqıwǵa ruxsat bergen.

Nátiyjede, tuwısqan aǵa-inilerden ekewi terroristlik hújimlerdiń aldın alıw boyınsha ótkerilgen arnawlı operaciyalar waqtında joq qılındı, al qarındası áskeriy soqlığısıwlar zonasına ketti hám usı kúnge shekem onıń jaǵdayınan xabarımız joq. Ata-analar qaytıs boldı, biraq tańlanǵan joldan qaytpadı.

Pikirlew processleriniń pásligi, topardaǵı jetekshilik dárejesi hám basqa bir qansha faktorlar menen birgelikte bul adamnıń reabilitaciyası imkansız edi.

Ulıwma aytqanda, birinshi aytılǵan eki jaǵdaydaǵı sıyaqlı, aǵayinlerdiń is-háreketi kómek beriwdiń ornına tek ǵana kesent berdi.

Solay etip, men konsultanttı reabilitaciya waqtında aǵayinler payda etiwi múmkin bolǵan mashqalalar haqqında eskertpekshimen.

1. Kópshilik aǵayinlerdiń mashqala waqıt ótip, óz-ózinen sheshilip ketiwine isenimi kámil. Oqıtıwdıń dáslepki waqıtları olar eringenlikten yaki «ishpese, shekpese boldı-dá» degen túsinikten passiv baqlawshılarǵa aylanadı. Oraylıq Aziya aymaǵı ushın jáne bir «aqılıy» mashqala bar – ol da bolsa «uyattı». Aǵayinlerden, doslardan, hátteki, ápiwayı tanıslardıń aldında uyat boladı. Sırttaǵı tınıshlıq – óz waqtında beriliwi múmkin bolǵan járdemnen de joqarı qoyıladı. Jasırıp kótergeniń menen kórsetip tuwasań degenindey, mashqala úlkeyip ketkennen keyin ǵana aǵayinler járdem izley baslaydı.

Bunday jaǵdaylardı ekstremistlik hám terroristlik iskerlikke baylanıslı jınayatlar boyınsha

sudlanǵanlar mısalında keltirsek boladı. Ata-analar menen sáwbet barısında bul fakt basqa aǵayinlerden sır tutılıp atırǵanı málim boladı. Qızı yaki balası qamaqta emes, sırt elge jumıs islewge ketkeni kóp aytılatuǵın jaǵdaylardıń biri.

Kóp jaǵdaylarda adamdı úgitlew bolıp atırǵan dáslepki waqıtta onı durıs jolǵa salıwda qımbatlı waqıt qoldan ketken boladı. Mısal sıpatında, shańaraq aǵzaları «qarıydar»dan alıs aymaqta jaylasqan bolsa yaki reabilitaciya waqtında bul processke shańaraq aǵzalarında qosıw imkaniyatı joqlıǵın keltirsek boladı.

2. Kópshilik shańaraqlarǵa adept penen qatnasıqtı úziw – jaǵdaydı ózgertiwge qaraǵanda anaǵurlım ańsat keshedi. Jańadan kelgenlerge durıs joldan júriwshilerdi «shaytan» joldan azǵıradı, hátteki, eń jaqın aǵayinlerińniń túrine kirip te solay isleydi, dep isendiriwshi kultlerge bunday poziciya oǵada bap keledi. Birinshi urıs-tartıs hám adeptti axmaqshılıqta ayıplaǵan (bul ele de jumsaq ayıplaw) aǵayinleri onı qutqarılıw imkaniyatınan ayıradı. Adept ózin shaytanǵa qarsı gúresip atırman dep, al aǵayinler bolsa tárbiyalaw usınday boladı dep oylaydı. Jáne bir variant – aqıl-esin jıynap alǵansha qamap taslaw, aqshasın, húJjetlerin alıp qoyıw. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, paydasız hám gúmanlı tájiriybe.

3. Ayırım shańaraqlar yaki bólek bir aǵayinler jaqının qutqarıwdı keyingi planǵa qoyıp shólkem menen gúresiwge kirisip ketedi: áshkaralap taslaytuǵın intervyular berip baslaydı, yaki kerisinshe, toparlarǵa kirip olardı ishinen qurıtıwǵa háreket etedi. Hesh bir strategiya is júzinde ulıwma nátiyje bermeydi. Al ekinshi mısalda bolsa, aldanıw ushın kultke shańaraqtıń ekinshi bir aǵzası alıp keliniwi múmkin.

4. Jáne bir kóp tarqalǵan aljasıqtıń biri – shańaraq oǵada tez pursatta, ilaji bolsa bir seanstıń ózinde-aq «salamat» aǵayindi qaytarıp beretuǵın birewdi tawıp alıwǵa háreket etedi. Hesh qashan bunday bolmaydı. Tájiriybeni, ásirese, insan psixikasına júdá destruktiv tásir etken tájiriybeni adam yadınan hesh kim, hesh qashan julıp alıp taslay almaydı. Jaqsı qánige usı tájiriybe menen jasawǵa úyretiwi múmkin. Biraq bunıń ushın qansha waqıt ketiwin aytıw qıyın. Qáytkende de, kóp kúsh hám waqıt, kerek bolsa, rebilitaciyanıń sońǵı mánziline shekem jıllap waqıt ketiwi múmkin. Sebebi, psixologiyalıq jaraqatlar izsiz joǵalıp ketetuǵın kógergen kóz emes.

5. Keyingi paydasız sheshim – adamdı bir kultten ekinshi bir kultke aparıw. Mısalıǵa, hár qıylı shaman hám ekstrasenslerge aparıp «emletiw». Bir waqıya eske túsedi, bir hayal imamnıń keńesine bola, jıl dawamında balasın «jinler»den tazalatqan. Biz onıń balasın reabilitaciya orayınan shıpakerlerge jibergenimizde, baladaǵı háreketlerdiń sebebi bas miydegi isik ekeni anıq boldı. Jas jigitke operaciya islenip, onı qutqarıp qalıwǵa erisildi. Dál solay bul nárse, ókinishlisi de, (hesh kimniń kewilin qaldırıwdı qálemeymen, biraq konsultaciya beriw ózine jarasa ayrıqsha tema esaplanadı) mashqala haqqında tolıq bilimge iye bolmay turıp, pulǵa yaq dey almaytuǵın psixologlar hám psixoterapevtlerge de tiyisli. Aqılǵa uǵras járdem alıwdıń ornına adam «ózi ayıplı» degen mánistegi sessiyalar seriyasın, meditaciya, xolotrop dem alıw (miyǵa islenetuǵın psixo ámeliyat) hám taǵı basqalardı aladı. Eń qorqınıshlısı bolsa, diniy yaki siyasiy kultten alınǵan jaraqattan keyin adam psixologiyalıq kult tásirine túsip qaladı.

6. Tek ǵana ayırım jaqınlar reabilitaciya jumısında járdem beriwge hám hámme kórsetpeni orınlawǵa tayın boladı. Qalǵanları kúsh poziciyasına ámel etedi yaki ózlerin uzaǵıraq uslap baslaydı. Jáne bir basqa jaǵday – shańaraqtıń basshısı, eń belsene, abırayı joqarı, aqsha tabatuǵın shańaraq aǵzası ózi radikal diniy topar tásirinde boladı. Qalǵanları oǵan boysınıp izine eriwge májbúr, yaki qarım-qatnasıqtı buzıp almaw ushın hesh jaqqa bolıspaydı.

7. Jáne bir keń tarqalǵan jaǵday – shańaraq aǵzaları kosultant bergen jol-jobanı «biz bunı isleymiz, al bunısın islemeymiz» dep tańlap-tańlap orınlaydı. Ótkergen izertlewlerime qarap juwmaq shıǵarsam, bulay isleniwiniń sebebi jol-jobanıń qıyınlıǵı yaki olardı orınlawdı qálemew emes, al xızmettiń «biypul» ekenliginde. Oraylıq Aziya ellerinde bunday kontentke tiyisli reabilitaciya oraylarınıń sanı az bolǵanı menen báribir olar bar, biraq olar tek ǵana ya mámlekettiń, ya qáwenderlerdiń qárejetinen isleydi. Mutqa berilgen hár qanday nárse qádirsiz boladı. Mısalı ushın, sırt ellerde bunday terapiyanıń bir háptesi ushın tólem 5000 y.e. shekem bolıwı múmkin. Nege degende, terapiya kóp waqıt hám bir pútin qánigeler toparınıń jumısın talap etedi. Sirá-dá, bunday aqshaǵa berilgen keńes mutqa alınǵanınan qádirlirek boladı.

8. Shańaraqtaǵı bir yaki bir neshe adamnıń qarım qatnasıǵı radikal ideyalarǵa berilip ketkenge shekem de jaman bolǵan bolıwı múmkin. Bunday jaǵdayda tek ǵana qollap quwatlaw emes, al burın bolǵan mashqalalardı sheship alıw talap etiledi. Kópshilik jaǵdayda usınday sheshilmey qalǵan mashqalalar adamdı kultke aǵza bolıwǵa iytermeleydi.

9. Eń sońında jáne bir nársege tayın turıń, yaǵnıy, shańaraq aǵzaları bolıp ótken iste ayıbın moyınlamaw ushın «qarıydar» menen bolǵan

haqıyqıy qarım qatnasıǵı qanday bolǵanın sizden jasırıwı, yaki sizdi aldawı múmkin.

Bunday mısallardıń jıynalıwı tosınnan emes, bular psixologiyalıq sawatsızlıqtıń, ózin aldawlardıń, juwapkershilikten qashıwǵa háreketlerdiń nátiyjesinde kelip shıqtı. Eger adept házirgi jaǵday ushın óz qátelerin tán alǵısı kelmese, tuwısqanları da dál solay ótmishtegi óz qátelerin de tán almaydı.

Konsultanttıń bul basqıshtaǵı wazıypası – olardıń qarım-qatnasıǵın qaytadan qurıw (kópshilik jaǵdayda bunıń imkanı bar). Shańaraq:

– qayta socializaciya waqtında «qarıydar»dıń járdemshisine aylanıwı kerek bolǵan fundamenti. Adam úyine qaytıwı ushın onı ol jerde kútiwi hám jaqsı kóriwleri kerek.

Kultten shıǵıw boyınsha amerikalı psixolog hám konsultant Stiven Xassenniń jazıwınsha, «shańaraqlıq muhabbat – kultlerdiń aǵzaları hám liderleri arasında bólistiriletuǵın jasalma muhabbattan úlkenirek kúsh. Shańaraqlıq muhabbat adamnıń óz erkinshe úlken adam bolıp qáliplesiwin, ómirlik qararlardı erkin qabıl etiwin qollap-quwatlaydı. Kulttegi muhabbat bolsa adamdı hámme waqıt baǵınıshlı óspirim dárejesinde uslap turıwǵa háreket etedi – eger adam ómirindegi qararlardı liderdiń buyrıǵınan parqlı túrde qabıllaytuǵın bolsa onı bul muhabbattan ayırıw menen qorqıtadı.

Shańaraq aǵzaları ne islew kerekligin bilse individtiń topardan shıǵıp ketiwi ushın nátiyjeli jumıslardı kóbirek isley baslaydı. Tásir etiw waqtında bul sheshiwshi faktorǵa aylanadı[2].

---

[2]*Hassan, S. Combatting Cult Mind Control. Park Street Press, 1990, Rochester, Vermont, pp. 121-123. © 1999 Volkov E. N., rus-tiline awdarma.*

SHAŃARAQ AǴZALARIN ADAMNIŃ MINEZ-QULIQ, KOGNITIVLIK HÁM EMOCIONALLIQ JAQTAN PSIOLOGIYALIQ ZORLIQQA ÁZZI EKENLIGINEN XABARDAR ETIW

Eger bir bólek sáwbetleske ol shoshqaday bolıp ses shıǵarıwı ushın oǵan júz ret shoshqasań dew kerek bolsa, al júz adamnan ibarat topardıń ishindegi bir aǵzasına bólek bir márte Quyash batıstan kóteriledi dep aytıwdıń ózi – onıń buǵan birden hám bir ómirge isenip qalıwı ushın jetkilikli.

E.Volkov

Reabilitaciya jumısında tabısqa erisiw ushın topar aldaw usılları, kult toparlarında uslap qalıw jolları, sonday-aq, adeptlerde gúzetiletuǵın jeke shaxs dárejesinde «ıdıraw» xarakterinen jaqsı xabardar bolıwı kerek.

Topardıń barlıq aǵzaları (mısalı, aǵayinler, doslar, sociallıq adaptaciyaǵa tartılǵan qánigeler) máseleni túsinbegenin esapqa alıp reabilitaciya processiniń basshısı hám professional konsultantlar (psixologlar, psixiatrlar, teologlar, dintanıwshılar hám t.b.) bul jetispewshiliklerdi tezlik penen toltırıwı kerek.

Maǵlıwmat beriw sheńberinde eki táreplemeli baylanıstı ornatıw oǵada áhmiyetli. Tuwısqanlar tómendegi maǵlıwmatlar toplamın biliwleri kerek:

1. Onıń jaqını aǵza bolǵan topardıń xarakteri hám tariyxı, dárejesi (xalıq aralıq/jergilikli/ekstremistlik/terroristlik/qadaǵan etilgen/destruktiv hám taǵı basqa). Bul informaciyanıń haqıyqıy ekenligine isenim kámil etiw ushın onıń tek ǵana nızamlı hám tastıyıqlanǵan dereklerden alınǵanına dıqqat awdarıw kerek.

2. Jaqın adamnıń toparda jeke shaxsına tiygizilgen zıyan onıń qayta ózine keliwine hám shańaraǵına qaytıwına imkan.

3. «Qarı ydar» menen jaqsı qatnasıqlardı tiklew/saqlaw ushın ózin tutıw strategiyası. «Qarıydar» profilin hám onıń jeke qásiyetlerin úyreniw ushın shańaraq aǵzaları menen shın kewilden sáwbetlesiw oǵada áhmiyetli. Aǵayinler óziniń pikirinshe «qarıydar»dıń radikal diniy toparǵa túsip qalıw versiyasın, onıń balalıǵı, ósiwi, ómiriniń basqa tárepleri, sol qatarı, shańaraqlıq qatnasıqlar haqqındaǵı yadların sáwlelendiriwshi anketanı toltıradı [3].

Sáwbetlesiw shın kewilden bolıwı ushın professional konsultantlar «qarıydar»dıń tuwısqanları menen isenimli baylanıs ornatıwı zárúr boladı.

Ekstremizm hám terrorizm boyınsha kóplegen islerde qatnasqan bir advokat penen sáwbet esime túsedi. Ol sudta kórgen ayıplanıwshılardıń barlıq aǵayinleri terroristlerdi qorǵanın dáliyllemekshi boldı. Tiykarında bolsa, olar óz perzentlerin qorǵaǵan edi.

Sol sebepten, reabilitaciya sheńberinde shańaraqtıń hár bir aǵzası qatnasıwı kerek: biz terror menen gúrespeymiz, al insaniy princip penen jumıs alıp baramız.

Kópshilik ekstremistlik hám terroristlik toparlardıń qatardaǵı ápiwayı aǵzaları – manipulyaciya qurbanları esaplanadı. Biraq «manipulyaciya» túsinigi «qarıydar»dıń aǵayinleri tárepinen durıs túsiniliwi kerek, sebebi, mashqalanıń túsiniliwi – onı saplastırıwǵa qoyılǵan birinshi qádem boladı.

Tuwısqanlarǵa tómendegi jeti «bolmaydı»nı eskertiń

1. Psixikalıq kesellikleri bar adamlardı kosultaciya etiwge bolmaydı. Birinshi diagnostikada psixiatr-shıpaker qatnasıwı kerek, nege degende, psixologtıń jumıs sheńberi salamat adamnıń mashqalaların sheshiw menen sheklengen. Ekstremistlik hám terroristlik shólkemlerdiń aǵzalarında kóp ushırasatuǵın psixiatriyalıq keselliklerdi tek ǵana psixiatr anıqlay aladı.

2. «Qarıydar» pútkilley qarsı bolıp turǵan waqıtta konsultaciyanı baslawǵa bolmaydı.

3. 100% tabısqa kepillik beriwge bolmaydı.

4. Mashqala óz-ózinen sheshilip ketiwinen úmitleniwge bolmaydı.

5. Adamdı «usılay isle» dewge májbúrlep bolmaydı, barlıq qararlardı onıń ózi qabıllawı kerek.

6. Reabilitaciya jumısınıń waqıt sheńberin aytıp bolmaydı, ol jıllarǵa sozılıp ketiwi múmkin.

7. Reabilitaciya joybarın isenimsiz hám shala orınlawǵa bolmaydı (dúzetiwlerdiń hámme basqıshları birgelikte kelisip alınadı).

[3] *Tiyisli anketa usi uslubliq qollanbanin' birinshi bo'liminde «ekstremistlik va terroristlik toparlar misalinda sotsialliq qaramliliqti tiklew» - profiling*

ÚGITLEP ALÍW TAKTIKASÍ

Amerika shańaraq fondı broshyurasında úgitlewshiniń tórt belgisi keltirilgen:

• Ol ómirińizde kórgen eń jaqsı adam.

• Ol siz qızıqqan nársege OǴADA qattı qızatuǵın adam.

• Ol sizdi maqtawlar hám marapatlar menen kómip taslaydı hám sizden entuziazmdı, energiyanı, fizikalıq yaki intellektuallıq kúshti, aqshanı, kvartiranı hám taǵı basqa nárselerdi alıw múmkinligin suwıq bahalaytuǵın adam.

• Bul adamnıń barlıq sorawlarǵa juwabı tayın.

Kóz astına alǵan adamı qızıǵıwshılıq bildirip kiyatırǵanın sezgen úgitlewshi aldınnan dúzgen rejesi boyınsha onı sáwbetke tarta baslaydı hám tómendegi ámeller járdeminde ele de ózine tartıp alıwǵa háreket etedi:

• boljawdaǵı qarıydardıń kewilin jay qılıw ushın ózin onıń jaǵdayın, sezimlerin hám emociyaliq jaǵdayın oǵada jaqsı bilip turǵanday kórsetip baslaydı. Bunday háreketlerden soń qarıydar ózin túsinip turǵanına isenip qaladı. Mısalı, úgitlenip atırǵan adamnıń saparlarınan xabardar bolǵannan soń úgitlewshi bılay dewi múmkin: «Sen eki aydan berli jolda júrgen ekenseń. Sharshap, ózińdi tuwıs-tamırlarsız jalǵız sezinip júrgen shıǵarsań?»;

• aldanıp atırǵan adamnıń ideyalarına, qızıǵıwshılıqlarına, úmitlerine hám maqsetlerine oǵada úlken qızıǵıwshılıq bildirip: «O, sen muzıkant ekenseń. Men waqtında muzıkantlar toparı menen jasaǵanman…» dep te aytıwı múmkin;

• kóz benen baylanıstı ornatıp, tıǵız fizikalıq jaqınlıqta, psixologiyalıq «hújim» jasawı da múmkin;

• aldanıp atırǵan adamnıń házirgi jaǵdayı, yaǵnıy, jumısları, mashqalaları hám stressleri haqqında maǵlıwmat toplaydı. Mısalı, úgitlewshi: «ata-anań seniń pútkil dúnya boylap sayaxatıńa ne dewi múmkin?», «sen kim menen jaqın qatnasıqtasań?» yaki «óz ómiriń menen ne islewdi qáleysen?» dep sorawı múmkin.

Aldanıp atırǵan adam tayın bolǵanda, bul on bes minuttan keyin de, yaki bir neshe kútilmegen ushırasıwlardan keyin de bolıwı múmkin, onı toparǵa qosılıwǵa yamasa kelip kórip ketiwge shaqıradı. Úgitlewshiler kópshilik jaǵdaylarda topardı aldanıp atırǵan adamlardıń qızıǵıwshılıǵına sáykes keliwi ushın ózgertip sáwlelendiredi. Mısalı, ruwhiy jetiklikti izlep atırǵan qarıydar «ruwhiy talqılaw toparı»na mirát etiliwi múmkin.

Hesh nárseden xabarı joq hám sada baqlawshıǵa úgitlewshiler sáwbetlesip atırǵan adamınıń jaǵdayınan oǵada qáweterge túskendey bolıp kórinedi. Bir waqıyanı aytıp bereyin. Bir saparı ekstremist kúyewiniń tásirine túsip qalǵan hayaldıń ata-anası hesh háreket islegisi kelmedi. Olar kúyew balamız «oǵada álpayim, tárbiyalı, ishpeydi hám shekpeydi» dep túsindirdi. Nátiyjede olar qızınan ayrılıp qaldı…

Úgitlewshiniń tiykarǵı maqseti onshelli de tartımlı emes – ol aldanıwshınıń topar ushın qımbatlı baylıq bolıwın, yaǵnıy, pul ákeliwge hám jańa qarıydarlardı alıp keliwge uqıplılıǵın tez bahalawı kerek. Eger aldanıwshı «investiciya» kiritiwge ılayıq dep bahalansa, onda ol toparǵa aǵza bolıw juwapkershiligin alaman degenshe mol ǵamxorlıq hám itibar obektine aylanadı.

TOPARLARDA ADEPTLERDI SAQLAP QALIW USHIN QOLLANILATUǴIN MANIPULIYACIYA

Destruktivli kultlerge tartıwdıń maqseti aldanıp atırǵan adam sózsiz túrde topar belgilegen isenimlerdi, tájiriybeni hám jeke qásiyetlerdi qabıllawına erisiw. Tartıp alıwǵa talap etiletuǵın waqıt bir aldanıwshıdan ekinshisine hám topardan toparǵa qarap hár qıylı boladı.

Ayırım individler aqırına shekem tolıq tartıp alına almaydı. Olar topardıń bir shetinde qalıp, waqıtsha dep esaplanadı hám úlken dárejelerge erispeydi.

Tabıslı tartıw kóbinese jańadan kelgenlerdiń túpkilikli ózgeriwi menen birge teńdey ámelge asırıladı. Olar ideal kultke aylanǵan shaxstı qabıllaydı hám aldın jasaǵan turmıs stilin, sózlik qorın, qızıǵıwshılıqların kult tárepinen belgilep qoyılǵan barlıq zat penen almastıradı. Ótmishten bulay keskin qol úziw áwel basında jańadan tartılǵanlarda kúshli stressti payda etiwi múmkin. Olar kóbinese ózlerin ótmish hám házirgi ómirden úzilip qalǵanday sezedi. Aldıńǵı ádetlerine qarama-qarsı jańa ádetlerge tartıla baslaydı hám óziniń kimligin ańlay almay qaladı. Kultlerdiń onı ámeliyatqa úzliksiz baǵındırıwı hám úgitlewi kóbinese bul stresslerdiń jeńilleniwine imkan beredi. Bunıń nátiyjesinde, adamnıń burınǵı isenimleri, turmıs stili, hátteki, burınǵı turmıslıq tájiriybesi házirgi sanasınan óshirilgen hám sezilerli dárejede bóleklene bola baslaydı.

Málim bir qurallar toparlarǵa qarap parıqlansa da, destruktiv kultler ózine tartıp alıwǵa erisiw ushın qollanılatuǵın bir qansha ulıwmalıq taktikalar bar. Ayırımların Rus alımı, psixolog, sociolog, sociallıq tásir hám sın pikirlew boyınsha ekspert, psixologiyalıq zorlıq boyınsha jınayat isleri sud eksperti Evgeniy Volkov anıq súwretlep berdi[4] .

Qolaylı bolıwı ushın men onı tablicada keltiremen.

[4] *Volkov E. N. Destruktiv kultlarda sanani iyelew ha'm qadag'alaw usullari / / A'meliy psixolog jurnali. M.Folium 1996. # 3. P. 76-82.*

Waqıt hám iskerlik (ózin tutıwı) qadaǵalawı	Potencial aldanıwshını boysındırıw qatań belgilengen waqıt kestesine tiykarlanıp ámelge asırıladı. Bunda hár bir sát fizikalıq hám emocionallıq keskin iskerlikke baylanısqan. Bul adamnıń bir ózi qalıp, oylap alıwına oǵada az yaki ulıwma waqıt qaldırmaydı. Bunday grafik ózinde tómendegilerdi toplawı múmkin: - lekciya marafonı, uzaq jıynalıslar; - topardıń ushırasıwı, birge-bir qalıp túsinik beriwshi intensiv konsultaciyalar, - energetikalıq sport túrleri, gipnozlıq shınıǵıwlar, - anıq kóriniwshi tamashagóyler obrazın jaratıw (vizualizaciya), - meditaciya, monotonlı qosıq aytıw, - sıyınıw jıynalısları, - jetkiliksiz uyqı hám awqat.	Psixologiyalıq qorǵawdıń tómenlewi, itibardıń páseyiwi, fizikalıq hám emocional sharshaw, topardı sın bahalaw qábiletiniń ázzilewi, kóbinese adamdı aljastıratuǵın hám onı joqarı dárejede isendiretuǵın transqa uqsas jaǵdaylar boladı.
Informaciyalıq qadaǵalaw	Topardan tısqarı sırtqı informaciya derekleri bolǵan televidenie, radio, gazeta, adamlar menen baylanıstı úziw yaki olarǵa jala jabıw; Ideologiyalıq jaqtan islew beriw ushın aldanıwshılar kult ádebiyatları hám lekciyalar menen kóp oqıtıladı; Kultke baylanıslı ayırım maǵlıwmatlar «sır» sıpatında klassifikaciyalanadı (mısalı, kim lider ekeni, adeptlerden qanday qurbanlıqlar, ómir stili ózgeriwi hám finanslıq wazıypaları; aqsha nege jumsalıwı); («Qolaylı sharayatlardan ayırılǵan balalarǵa aqsha jıynaymız») dep burmalaw hám ashıq túrdege ótirik («Biziń izimizge ergenlerdiń hesh biri qıyınshılıq kórip atırǵan joq»).	Maǵlıwmat qadaǵalawı qararlar qabıl etiwge tosqınlıq etedi hám usılay etip, kultti sın bahalawǵa imkan bermeydi.
Til menen manipulyaciya	Bunı ápiwayi sózlerge jańa hám qosımsha mánilerdi beriw arqalı ámelge asırıw múmkin. Qosımsha taktika tómendegilerdi óz ishine aladı: - arnawlı sóz baylıqlarınan paydalanıw (mısalı, jasalma sózler hám sóz dizbekleri); shet tilin(lerin) sáwbet hám qosıqqa kirgiziw; Kultke tiyisli bolmaǵan hár qanday sáwbetti, qızıǵıwshılıqlardı hám ideyalardı toqtatıwǵa urınıw; Ótmish hám keleshek haqqında jeke pikirler menen sezimlerdi áshkaralawǵa sheklew qoyıw.	Aldanıwshılar ózlerin ózgeshe tilge, sóz baylıǵına hám jańa bilimlerge eriskendey sezinedi. Olar «isenim boyınsha aǵalar» menen sáwbetlesip ózlerin anaǵurlım qolaylı sezip baslaydı, aqır sońında, bul til olardıń kúndelikli sóylew tiliniń bir bólegine aylanǵannan keyin olar kultten tısqarı bul tildi túsinbeytuǵın adamlardıń arasında ózlerin qolaysız seze baslaydı. Bul polyarizaciyalanǵan «biz-olar» mentalitetine úles qosadı, jáne potencial aldanıwshılar kultlik emes dúnyaǵa qaraǵanda kult penen ózin kóbirek úylesimli ańlap baslaydı.
Sın hám racional pikirlewdi toqtatıw	Kultler gúmanlar, sın hám sorawlardan: «Waqıt ótip bári anıq boladı» dep sińdiriw, yaki «Barlıq qáwiplerdiń tiykarında shaytan bar» dep qorqıtıw, yamasa «Eger sen Qudaydı tanıǵıń kelse, sen aqıl shegarasınan shıǵıwıń kerek» degenge uqsaǵan násiyatlar aytıw arqalı qutılıp qaladı.	Adeptler kultti bahalawda gúmánlanǵanı, sorawlar bergeni yamasa ózleriniń intellektuallıq qábiletin qollanǵanı ushın ózlerin ayıpker sezinedi. Kópshilik, hátteki, ózinıń sanasın tınıshlıqtı buzıwshı, záhárli gúmánlardıń generatorı, qara kúshlerdiń quralı hám basqa soǵan uqsas nárselerge teńep baslaydı.
Toparlıq basım	Adeptler topardıń maqsetlerine razı bolsa olarǵa unamlı birlik usınıladı, maqullanadı, sadıqlıq hám joqarı dáreje beriledi, al eger bunday qollawdan bas tartsa yaki kult belgilep bergen tártiplerge qarsı háreket etse – jazalanadı.	Aldanıwshılar kult isenimi hám ámeliyatına qarsı keletuǵın bekkem isenimi bar bolsa da toparlıq basımǵa jeńiliwi múmkin.
Tartılǵandı qatań túrde kult qádiriyatların sáwlelendiriwshi ómir stiline ámel etiwge isendiriw	Barlıq iskerlik maqsetleri sheńberinde dıqqat orayda bolıwı ushın kóplegen kultlerdiń jataqxanaları bar boladı. Adeptlerge ádette, joqarıraq dáreje wádesi menen usınday úylerde/imaratlarda jasawǵa basım ótkeriledi. Basqa jaǵdaylarda bul úy menen támiyinlewde kórsetilgen qayırxomlıqqa uqsaydı.	Kultke say jasawǵa qatań ámel etiw tartılǵannıń isenimli boysınıwına hám sadıqlıǵın bekkemlewge xızmet etedi. Bunnan tısqarı, kúshli oqıw baǵdarlamaları, úgitlew hám basqa kultge baǵdarlanǵan ilajlar kultlik úgitlewge gúman tuwdırıwshı pikirlerdi oylawǵa waqıt yaki kúsh qaldırmaydı.
Sadıqlıq haqqında ǵalaba túrde járiyalaw	Jańadan tartılǵanlar basqalardı úgitlegeni ushın xoshametlenedi (ayırım toparlar jaqsı nátiyjege erisip atırǵan jańa úgitlewshilerge joqarıraq dáreje hám basqa xoshametler usınadı), ǵalaba jıynalıslarda saltanatlı bayanatlar jasaw, sadıqlıq arzasına qol qoyıw hám taǵı basqalar usılar qatarında.	Ǵalaba bayanat járiyalaw kultke tartılǵanlardıń sadıqlıǵın kúsheytedi hám shıǵıp ketiwshilerdi isenimge arzımaytuǵın satqınǵa uqsatıp kórsetedi.

Shólkemnen shıǵıw fobiyasın qáliplestiriw	Ketkeni ushın qáwip-qáterler tómendegishe: «Eger ketseń seniń ómiriń astan-kesten boladı»; «Seniń qálbiń shirik boladı»; «Sen dozaqqa túseseń»; «Seniń aǵayinleriń azap shegedi»; «Seniń ómiriń qáwip astında boladı».	Tartılǵanlar shólkemnen shıǵıp ketiwge qorqadı.
Utopiyalıq wádeler (Utopiyanıń mánisi – iske aspaytuǵın árman, «ideal jámiyet», mánissiz ideya yaki joybar)	Olar paraxatshılıq, qutqarılıwdıń dárhál ámelge asırılıwına wáde etiledi, mısalı eger olar «sál kóbirek háreket etip, kóbirek nárse berse» wáde etilgen barlıq xoshametke jetisetuǵını aytıladı.	Tartılǵanlar turaqlı túrde utopiyalıq ideyallarǵa talpınadı hám ózlerin jetkilikli dárejede háreket etpey atırǵanlıqta ayıplaydı.
Kultlik emes baylanıslardıń hám emocionallıq qollap-quwatlawdıń joqlıǵı	Kultke aǵza bolmaǵan adamlar menen sóylesiw qadaǵan etiledi.	Tartılǵanlar doslıq, jaqınlıqta hám emocionallıq jaqtan kultke ǵárezli bolıp qaladı. Kultten tısqarı dúnyaǵa degen biyganalıq, dushpanlıq hám paranoyalıq sezimler kúsheyedi.
Jınsıy jaqınlıq hám jaqın qatnasıqlardı basqarıw	Lider kimge qashan úyleniwdi/ajırasıwdı, jınsıy qatnasıqtı qashan qılıwdı, balalı bolıw/bolmawdı buyıra aladı.	Tartılǵanlar jınsıy qatnasıq hám jınsıy qatnasıqqa buzılǵan, shaxssız kóz-qarastı rawajlandırıwı múmkin.

Úgitlep alıw usılların túsiniwdi úyrenip, olarǵa qarsılıq kórsetiwimiz múmkin. Insandı túpkilikli ózgertiwge tayarlaw ushın ol jasaw ushın isletiletuǵın reallıq tunnelin jarıp jiberiw kerek. Dástúriy tárizde ózin ańlaǵan hám óziniń átirapındaǵı tanıǵan dúnyasın joǵaltqan insan turmısınıń barlıq baǵdarlarınan adasadı. Insannıń reallıq haqqındaǵı túsinikleri joyılsa, onıń qorǵanıw mexanizmleri de islewdi toqtatadı. Bul túrli jollar menen júz beriwi múmkin. Joqarıda bayanlanǵan sociologiyalıq-psixologiyalıq manipulyaciyadan basqa, kultlarda tabıslı isletitletuǵın fiziologiyalıq mexanizmler de bar. Eń nátiyjeli usıllardan biri – uyqıdan oyatıw. «Jańadan qosılǵanlar» ushın barlıq onlayn sabaqlar túnde ekstremistlik ideologlar tárepinen alıp barılıwı tosınnan emes. Nátiyjede jaramsız miy sırttan kelgen maǵlıwmattıń qaysısı jaqsı, qaysısı jaman ekenligin ajırata almaydı – sın qabıl ete almaydı.

Bunnan tısqarı, sensorlı deprivaciya yaki kerisinshe, sensorlı artıqsha júk arqalı adamdı teńsalmaqlıq jaǵdayınan shıǵarıw múmkin hám kúshli tásir etiw arqalı isendiriwi itimal. Ol úlken tezlik penen ózlestire almaytuǵın emocionallıq tásir etetuǵın bay maǵlıwmatlar menen bombalanadı. Usı maǵlıwmat aǵımlarında «shógip ketip baratırǵanın» sezingen adam óshedi hám analizlewdi toqtatadı.

Adam sınǵannan keyin gezektegi basqıshlarǵa tayar boladı.

Endi qosılıp atırǵanlardıń dıqqatı mudamı qaytalanıp turatuǵın belgili bir temalarǵa jámlenedi. Olarǵa dúnya qorqınıshlı hám nadan adamlar onı qalayınsha ájayıp etiw múmkinshiligin bilmeydi dep waǵız oqıladı. Olardıń nadanlıǵı sol – olar jańa «oqıw» haqqında heshteńe bilmeydi. Bul «oqıw» — máńgilik baxt-ıǵbal ushın birden-bir úmit. Olarǵa «jańa haqıyqatlıqtı» tanıwı múmkin ekenligi uqtırıladı, biraq onıń ushın «aldıńǵı» shaxsı, «racional» aqılı hám eski kózqarasları tosqınlıq etedi, onıń eski qálbi keleshektegi fantastikalıq adımlardı atıwına múmkinshilik bermeydi. Onı qarsılıq etpesten beriliwge, azat bolıwǵa, iseniwge shaqıradı.

Dáslep bul shaqırıqlar salmaqlı hám múláyım kórinedi, soń áste hámmesi ashıq-aydın hám qatań tús ala beredi. Olarda pafos hám isenim payda boladı. Jańa shaxstı qáliplestiretuǵın material áste-áste, onı tolıq meńgerip alıwǵa bolatuǵın tezlikke shıǵarıladı.

Biraq isendiriwdiń úlken ónerin topar aǵzalarınıń ózi iyelegen boladı. Eger siz qandaydur psixologiyalıq jaqtan qayta qurılǵan adam menen sóylesseńiz, bul sizge óshpes tásir qaldıradı. Ol sizden sizge kerekli bolǵan nárseniń bárin jaqsı biletuǵınına gúmánıńız qalmaydı. Ol óziniń haqlıǵına tolıq isenimli boladı hám «yaq» degen juwaptı tán almaydı. Óytkeni, onıń miyine eger sananı jawlap alıwda sátsizlikke ushırasa, ayıpker ol bolatuǵına tereń sińdirilgen.

Jazadan qashıwǵa urınıp, ol tabısqa erisiwdi qáleydi, sonıń ushın sizdi duzaqqa túsiriw ushın barlıq hiylelerden paydalanadı. Kóbinese, ruwhiy rawajlanıw haqqındaǵı sózleri artında fanatikalıq isenim hám kelispewshilikke shıdamsızlıq jatadı.

Robert Djey Lifton «Oylawdı reformalaw hám totalitarizm psixologiyası» miynetinde sananıń ózgeriwine alıp keletuǵın segiz elementti bólip kórsetedi:

1) Qorshaǵan ortalıqtı qadaǵalaw – qorshaǵan ortalıqtıń qatań dúziliwi, onda baylanıs tártipke salınadı hám maǵlıwmatlarǵa kiriw qatań qadaǵalawǵa alınadı.

2) Mistikalıq manipulyaciya – manipulyatorlarǵa paydalı maǵınanı beriw ushın rejelestirilgen yamasa shólkemlestirilgen «tosınnan», «tikkeley» jaǵdaydı paydalanıw.

3) Tazalıqtı talap etiw – dúnyanı «taza» hám «iplas», «jaqsı» hám «jaman» dep keskin bóliw.

4) Sıyınıw kulti – shaxsıy shegaranı joyıw hám ayıplıq sezimin saqlaw ushın úzliksiz sıyınıwdı hám shın júrekten tán alıwdı talap etiw.

5) «Muqaddes ilim» – bul óz dogmaların absolyut, tolıq hám máńgilik haqıyqat dep járiyalaw. Usı absolyut haqıyqatqa qarama-qarsı bolǵan hár qanday maǵlıwmat jalǵan dep esaplanadı.

6) Júklengen (diniy mánide) til – ǵárezsiz hám kritikalıq oylawdıń tiykarın joyıw ushın topar ishindegi qarım-qatnastıń arnawlı klishelengen sózligin jaratıw.

7) Táliymat shaxsıyattan joqarı – táliymat shaxsıyat hám onıń jeke tájiriybesinen kóre isenimli hám haqıyqat.

8) Barlıqtıń bóliniwi – topar aǵzaları ómir súriwge hám bar bolıwǵa haqılı, al qalǵanları – yaq, yaǵnıy «maqset hár qanday quraldı aqlaydı».

Siz (hesh bolmaǵanda dáslepki basqıshında) tuwrıdan-tuwrı toparǵa, onıń ideyalarına, jetekshisine hám isenimindegi «biradarları»na tásir ete almawshılıq qaǵıydasın orınlawǵa háreket etiń. Bunıń ornına «qarıydar» basqa buzǵınshı shólkemlerdi dodalawdı jaqsı kóredi.

ATA-ANALARDIŃ QIRAǴILIǴIN TALAP ETETUǴIN DINIY EKSTREMIZMNIŃ 17 BELGISI[5]

Balalardı jumıs penen támiyinlewde ata-analardıń qadaǵalawsızlıǵı balalardıń radikal tásirge túsip qalıwlarına alıp keliwi múmkin. Balalıqta emocionallıq qatnasıqlardıń jetispewshiligi olardıń ideologiyalıq yaki diniy tásirge túsip qalıwına jeteleydi. Atap aytqanda, anaw yaki mınaw liderge fanatikalıq beriliw yamasa minsiz álem haqqındaǵı diniy-utopiyalıq ármanlar tuwralı ideyalar (ol tuwralı oǵada qarapayım ideyalar menen).

Dubay policiyası «ata-analardıń balaların ekstremizmnen qorǵawdaǵı roli» temasında seminar shólkemlestirdi, onda olar balanıń radikal ideyaları bar-joqlıǵın anıqlay alatuǵın baslı belgilerdi (dinge baylanıslı) usındı:

1) Basqa adamlardı isenbegenligi hám aljasqanı ushın tiykarsız ayıplaw;

2) Húkimetti, huqıq qorǵaw hám arnawlı organlar xızmetkerlerin isenbewshilikte ayıplaw;

3) Olardı óltiriwdi rejelestiriw;

4) Olardıń dindegi kózqaraslarına qarsı keletuǵın toparlarǵa hám mazxablarǵa qarsı udayı ǵıjaq beriw;

5) Islam ilimpazların sınǵa alıw, ekstremistlik alımlardıń pútkil Islam áleminde tán alınǵan alımlardan ústinligi;

6) Imam-kátiplerdi usı lawazımǵa tayınlaǵanı ushın húkimetke sadıqlıǵın kórsetetuǵın meshitlerden uzaqlasıw;

7) Alla Taala hám Onıń Rasulınıń jeńisi sıpatında qabıl etilgen ekstremistlik toparlar tárepinen júz bergen terroristlik háreketlerdegi quwanıshın kórsetiw;

8) Diniy qaraslarındaǵı ayırmashılıqlar sebepli túrli toparlardıń jawızlıqların bar bolǵan barlıq qurallar menen aqlaw;

9) Islamǵa qarsı qastıyanlıq retinde túrli din wákillerin qabıllaw hám oǵan qarsı birge ómir súriwge shaqırıw;

10) Shańaraqqa, ásirese hayal adamlarǵa qısımnıń joqarılıǵı;

11) Dinge haqıyqıy bilim alıwǵa tosqınlıq etetuǵın diniy metodlardı qarastırıw;

12) Uzaqlasıw seziminiń bar bolıwı hám belgili bir frazalardı qaytalay beriwi;

13) Jámiyetshilikte qabıl etilgennen ózgeshe kiyiniw;

14) Ilimiy-teoriyalıq jetiskenlikti biykarlaw;

15) Óz kózqarasları menen tileklerin fanatikalıq qorǵaw;

16) Shańaraq hám doslarınan jıraqlasıw;

17) Jumısqa salqın qatnas jasaw hám oqıwdı taslaw.

Jas waqtında qabıllanbaǵan minez-qulıq úlgilerin joqqa shıǵarıw arqalı «MEN» obrazın qáliplestiriwge degen motivaciya nayatıy kúshli boladı. Ózin-ózi anıqlaw óz pikirin ulıwma qabıllanǵan jámiyetlik modellerge qarsı qoyıw arqalı ámelge asırıladı.

Sonıń menen birge, jaslar – jámiyettiń eń belsene, ozıq, salamat hám perspektivalı bólimi. Oqıwshını jallaydı, ol pútkil ómirin shólkemge arnaydı, maqsetlerine jetisiw ushın onıń kúshinen paydalanadı. Sonday-aq, ekstremistlik hám terroristlik uyımlarda «áskerge shaqırıw jasındaǵı» jas shegaraları tuwralı túsinik joq.

Balalardı áskeriy operaciyalarda, terroristlik háreketlerde hám jora-joldasların jallawda qollanıwǵa boladı.

---

[5]*Materialda mina ju'klemede tabiwin'iz mu'mkin: https://www.albayan.ae/across-the-uae/accidents/2016-09-10-1.2713160*

SOCIALLIQ ǴÁREZLILIKTEN REABILITACIYA SHEŃBERINDE SHAŃARAQLIQ QATNASIQLARDIŃ TIKLENIWI[6]

Solay etip, siziń wazıypańız ekstremistlik yaki terroristlik háreketler menen baylanıslı bolǵan shaxstıń radikal diniy kózqarasların ózgertiw. Shańaraqlıq, doslıq, kásiplik baylanıslar ornın radikal topardaǵı roller iyeleydi, bul haqıyqıy qatnasıqlardıń ózine tán «klonları». Ol sergek hám hesh kimge isenbeydi.

Sonıń ushın reabilitaciya uzaq waqıt dawamında topar basshıları tárepinen tolıq qadaǵalaw astında bolǵan sananı «qayta iske qosıw»dan baslanıwı kerek. Bul ápiwayı hám az waqıt talap etetuǵın process emes, onıń wazıypası pikirlew processlerin, ásirese sın pikirlewdi qayta iske qosıw bolıp tabıladı.

Oǵan professional psixologlar, ayırım jaǵdaylarda psixiatrlardıń jumısı da qosılıwı kerek.

«Qarıydar»da sın pikirlewdi «qayta iske qosıw»da, eń áhmiyetlisi, baylanıs ekenligin esapqa alıwńız kerek. Unamlı, biymálel hám sáwbetleskende ashıq bolıń.

Onıń nadurıs bolsa da izlew, tańlaw huqıqın tán alıń. Iseniminen biyǵárez, onıń shaxsı siz ushın áhmiyetli ekenligin bildiriń. Hesh qashan onıń diniy isenimine tikkeley tásir etpeń. Hátte, házil menen bolsa da onıń toparın, basshıların, ustazların kemsitpeń.

Esińizde bolsın, isenimge tikkeley topılıs jasaw onı qorǵanıwǵa májbúr etedi hám bul «qarıydar»dıń óziniń durıslıǵına bolǵan isenimin arttıradı. Salamat aqıl kózqarasınan baha beriw yaki húkim etiwden kóre onı túsiniw ushın sorawalar beriń. Shólkem tuwralı hám onıń basshıları tuwralı kóp maǵlıwmat jıynań.

Topardıń sózligin hám «qarıydar» tárepinen tez-tez tilge alınatuǵın táliymatlardı úyreniń. Dialogtı jaqsıraq dawam etiw hám «gúmán tuqımın egiw» ushın bunı biliw áhmiyetli. Sáwbette, topardıń qadaǵalawı astında bolmaǵan nárselerdi – onıń ótmishtegi qızıǵıwları hám súyikli shınıǵıwların qollap-quwatlań hám marapatlań.

Topardan tıs turmısı menen baylanıslı shańaraqlıq hám doslıq yadnamaların eske túsiriń. «Qarıyda»dıń psixologiyalıq hám sociallıq portretin jasań.

Reabilitaciya gezinde qálegen qıyın jaǵdaylardı hawlıǵıwsız tınısh qabıl etiw dárkar. Bári pitti dep oylamań.

Eń baslısı, basım, dóhmet, qorqıtıw yaki shantajdan qorıqpań, «qarıydar»ıńız sizdi biylep alıwına jol bermeń – bul sizdi zıyansızlandırıw ushın ámelge asırıladı; hesh kimge sizdi ayıplawına jol qoymań; ol jası jetken, hámme nárseni biledi, dep adamdı qutqarıwǵa bolǵan háreketlerińizdi toqtatıp taslamań.

Eger «qarıydar» óziniń ne islep atırǵanın bilemen dep tastıyıqlasa da, onıń aqıl-oyı topardıń aldawına qarsı boladı dep kútpeń.

Sonıń menen qatar, tuwısqanları menen shańaraqlıq baylanıslardı burınǵı qálpine keltiriwdi baslaw kerek. Shańaraq aǵzaları jaǵdaydı jaqsı tárepke ózgertiwde áhmiyetli rol atqaradı.

Shańaraq – bul radikal kózqaraslarǵa qaytpawı ushın «qarıydar» isene alatuǵın tiykar. Sonlıqtan reabilitaciya jumısı tuwısqanları hám doslarınıń belsene qatnası arqalı júrgiziliwi tiyis.

Biraq bári de ańsat keshpeydi, shańaraq aǵzalarınıń ózleri ekstremistlik ideyalardıń tasıwshısı bolǵan jaǵdaylar da gezlesedi. Bul máseleni aldın-ala izertlew kerek.

Reabilitaciyanıń kelesi quramalı bólimi – diniy kózqaraslardı dúzetiw, bul tek professional apologlardıń qatnasıwı menen ámelge asırılıwı múmkin.

Salamat jámiyetke qosılıw ómirge qaytıw procesi menen juwmaqlanadı. Usı basqıshta kásiplik terapiya, kásiplik sheberlikke úyretiw zárúr.

Biraq onıń jáne «bosap ketiwine» hesh kim kepillik bere almaydı. Gáp sonda, miyge sińgen tájiriybeni pútkilley alıp taslaw múmkin emes. Stressli jaǵdayda ol jáne radikalizmge qaytıwı múmkin.

Degen menen, tolıq reabilitaciya barlıq atalǵan qatnaslar puqta, kerekli qánigeler, adamlar bir jámáát bolıp háreket etken jaǵdayda ǵana nátiyje beredi.

Hár bir jaǵday jeke qarastırıladı, sonnan keyin reabilitaciya sisteması dúzetiledi. Kelesi tiykarǵı sorawlarǵa juwap beriw kerek[7]:

* Bunday jaǵdayda ne hám qalay islew kerek?
* Neni islewdiń ilaji joq?
* Neni islew kerek emes?

---

[6] *American Family Foundation (Amerika shan'araq fondi) Copyright 2000 by Livia Bardin materiallarinan paydalanip*

[7] *Tómenirekte «Sociallıq teatr hám jalǵan diniy kultler» shiniǵiwina qarań*

* Bunday gezde jaǵdaydı qalay tómenletip almawǵa boladı?

Dúnyaǵa kózqarastı ózgertiw ańsat emes. Hátteki, eń qolaylı jaǵdayda da uzaq máwsimli kúsh-jigerge tayarlanıw kerek. Tek hár bir besinshi «qarıydar» shólkemnen shıǵıw dárejesine jetedi.

Reabilitaciyanıń hár bir jaǵdayı óz aldına. Dáslepki joybardı jasaw ushın maǵlıwmatlar menen mısallardı qollanıwǵa boladı, biraq onı házirgi jaǵdayǵa iykemlestiriwge tayar bolıń.

Reabilitaciyanıń ulıwma rejesi – uzaq múddetli perspektivaǵa mólsherlengen strategiya, «áskeriy kampaniya» sanaladı. Onıń maqseti insannıń ómirin hám terrorizmniń júzlegen potencial qurbanların saqlap qalıwdan kóre, onı «aqılıy tutqınlıqtan» azat etiw sanaladı.

Taktikalıq bloklar – bul ulıwma strategiyanıń quramlı bólimi bolıp tabılatuǵın maqsetke jetiw quralları.

Qızıq, kópshilik jaǵdayda adam erte me – kesh pe buzǵınshı diniy toparda úmitsizlikke ushıraydı, wáde etilgen sheksiz baxıt hám muhabbat, tabıs, pul hám basqalar bári qurı sóz ekenligine kózi jetedi. Biraq, bunday kritikalıq jaǵday júdá uzaq dawam etpeydi. Al qashanlardur bul jaǵday júz berse, tárepdar oǵada qıyın tańlaw aldında qaladı – qalıw kerek pe ya ketiw, biraq usınshama waqıt aqımaq boldı, óziniń aldanǵanın tán aladı. Bunı moyınlaw oǵada qıyın.

Bunda sociallıq aspekt oǵada áhmiyetli. Shańaraqtıń qatnasıwısız reabilitaciya múmkin emes. Adamnıń jabıq sıyınıwshılıq sistemasınan shıǵıwı ushın dáslep onı keyinirek ertip ákeletuǵın irgetas jasaw kerek. Eń jaqsı tiykar – bul shańaraq. Tilekke qarsı, kóp jaǵdayda tuwısqanları kóp qátege jol qoyadı hám jaqın adamlarınıń isenimin joǵaltadı. Konsultanttıń wazıypası – usı máselelerdi sheshiw, joǵalǵan baylanıstı ornatıw.

Tuwısqanlardıń barlıq háreketleri shın júrekten, biraq oylastırılǵan bolıwı kerek, zárúr bolǵan jaǵdayda, tómendegi strategiyalıq is-háreket rejesin jazıp qoysa boladı:

Boljawlı ózgerisler	Shańaraǵı hám dosları ne isley aladı	Tiykarǵı shańaraq hám/yamasa doslar	Tabısqa erisiw ushın ne talap etiledi (yaǵnıy, waqıt, pul, háreket)	Jaǵımsız qáwip

Shańaraq aǵzaları ushın bir neshe tiykarǵı usınıslar:

«Shańaraq» blogındaǵı birinshi hám tiykarǵı taktika - «klient» penen baylanıstı saqlap qalıw yaki tez-tez tiklew. Birinshiden, súygen insanıńızdıń kewlin qaldırıwǵa háreket qılmań. Bul tek jáne de múnásibetlerińizdi ushırıw boladı. Oǵan aǵım absurdlıǵın túsindiriwge urınıwlar tek jańa jánjellerge alıp keledi. Buzǵınshı toparlar, qaǵıyda sıpatında, óziniń eski ortalıǵı menen adeptti buzıwdan mápdar. Bir qulaǵanınan qozǵatıwı maqsetinde,»oqıtıwshılar» óz jańa jábirleniwshiniń úy xojalıǵı dep aldınnan aytıwı, «shaytan, jilli» hám sonıń ushın solay etip, «úmit jolınan barıw» ushın convert májbúr qılıw múmkin bolǵan hámme nárseni qılamız, Nyufaund «haqıyqıy shańaraq».

Basqa tárepten, siz pikirińizdi ózgertirgenińizdi hám ne bolıp atırǵanın unatatuǵınıńızdı hesh qashan kórsetpewińiz kerek. Sabır-taqat hám doslıq penen onı dawalaw, adamnıń waqtınshalıq kisilik buzılıwı bar, dep túsiniw, lekin, hárqanday jaǵdayda da, oǵan pul bermeń. Bul náshebentke pul beriw menen teń: siz bergen hárqanday pul dárhal shólkemge ótkeriledi.

Ókinishlisi, bul jaǵdayda ayırım adamlar bunıń kerisin qıladı. Olar óz qátelerin tán alıwdı qálemeydi. Olar óz jaqınları menen qayta baylanısıwdı qálemeydi. Kóp adamlar tek jeńiske erisiw ushın, olardıń huqıq hám kúshin dálillew kerek. Bunday jaǵdayda, bul taktika ulıwma qábiletsiz.

Bunıń ornına baqırıp is qılǵannan, eger bir shańaraq kibi siz benen bir jerge barıp, olardıń birge qılǵan nárseleri, bir-biri menen arzıw hám rejelerin bólisiwi, usı aldıńǵı turmıs baxıtlı bólim dep esleymen. Álbette, bunı jasalma ráwishte qılmawıńız kerek. Muhabbat hám ǵamxorlıq penen háreket qılıw júdá intuitiv hám hárdayım áwmetińiz kelgende, súygen insanıńızdıń haqıyqıy, tanılatuǵın shaxsı ol aylanıp ketken biytanıs «zombi» robot arqalı qanday payda bolıwın kóresiz.

Áhmiyetli xabarlardı túrlendiriw ushın keste isenimli múnásibetlerdi ornatıwǵa járdem beredi:

Beriw kerek bolǵan xabar	Qatnasıq strategiyası
a. Men (biz) seni jaqsı kóremen hám hámiyshe ardaqlayman	1. 2. 3.
b. Biz seniń menen birge shanaraqlıq quwanısh hám qayǵılarımızdı bólisiwdi qáleymiz	1. 2. 3.
c. Biz saǵan fizikalıq yaki psixologiyalıq zıyan jetkermeymiz.	1. 2. 3.
d. Biz seniń bizden ózgeshe bolıw huqıqıńdı húrmetleymiz — hátte biz ushın oǵada qımbat isenim hám ideallardan bas tartamız.	1. 2. 3.
e. Biz benen birge sen qáwipsiz bolasań.	1. 2. 3.
f. Eger sen biziń kómekke mútáj bolsań, biz saǵan qolımızdan kelgen bárlıq járdemimizdi beremiz.	1. 2. 3.

Shańaraq aǵzaları óz sózlerin qaralawshı «sen» poziciyasınan emes, al óz poziciyaların túsindiretuǵın «biz» poziciyasınan dúziwi kerek.

Máselen:

• Sen ___ - ge jaqın bolǵannan keyin sendegi geypara ózgerislerdi bayqadıq. Biz qáweterdemiz hám bunıń sebebin anıq bilmeymiz.

• Biz seni joytıp alamız ba dep qorıqtıq.

• Eger seniń toparıńda haqıyqat bolsa, haqıyqattı hár dayım tekseriw kerek boladı.

• Biz saǵan bul maǵlıwmattı usınıwdıń jolın tabıwımız kerek edi, biraq bul seniń ómirińe aralasıw sıyaqlı kórindi, al sen házir úlken adamsań. Bizge seniń ómirińe aralasıw haqqında uzaq hám tartıslı oylawımızǵa tuwra keldi, sebebi biz mudamı óziń ushın sheshim qabıllaw qábiletińe isendik. Sonıń menen birge, eger sen biz kórgen maǵlıwmattı alsań, sen usı toparǵa degen hadallıǵıńdı qayta bahalaǵıń keletuǵınına isenimlimiz.

Sorawlarǵa juwap beriw arqalı shańaraqlıq komandanıń tiykarǵı oyınshıların anıqlap alıw kerek:

• «Qarıydar» hám tásirdiń jaqsılıǵı ushın kim áhmiyetli?

• Onı ózine qaratıp alıwdan aldın «qarıydar»ǵa bárinen beter kim jaqın bolǵan?

• «Qarıydar»ǵa kim kóp tásir kórsetken yaki elege shekem tásir kórsetpekte?

• Shańaraq aǵzalarına kirmeytuǵın muǵallimler, ruwxanıylar, shańaraqlıq doslar hám mekteptegi doslardan qaysı biri tásir etiwi múmkin?

Shańaraq aǵzaları «qarıydar» aldında ol topar haqqında qanshelli jaqsı xabardar ekenligin bildirmewi lazım. Bunday háreket sıyınıwshılıqtıń shańaraqlıq tásirge qarsı turıw ilajların qabıllawǵa ákeliwi múmkin.

SHAŃARAQLÍQ BAYLANÍSLARDÍ QÁLPINE KELTIRIWGE KÓMEKLESETUǴÍN PSIXOTERAPIYALÍQ METODLAR/ SHÍNÍǴÍWLAR

«KELESHEKKE» SHINIǴIWI

Tolıq re-socializaciya dáwirine kelip, Siziń jaqın adamıńız úyine qaytqanda, ol kim bolǵanlıǵın – talantı, quwanıshı, eliklewi hám ózine ne unaǵanlıǵın, ne islegenin, kim bolıp islegenin umıtıp qalǵan bolıwı múmkin. Bundayda yadına keltiriw ushın Siziń járdemińiz kerek. Ol sıyınıwǵa shekem kim bolǵanlıǵı boyınsha neni eske túsirgen bolsańız, bárin jazıwǵa háreket etiń.

Bunı sxemalıq túrde jasawǵa boladı, sonıń menen birge, sıyınıwshılıqqa kirgenge shekem jaqınıńızdıń ómiriniń mańızlı waqıtların eske túsire otırıp, jańa sátlerdi qosıwǵa boladı.

SHAŃARAQLIQ PSIXOTERAPIYA SISTEMASINDA «JUWMAQLANBAǴAN GÁP» USILI

Maqset: Sóylesiw alıp barıwdı shólkemlestiriw kónlikpesin rawajlandırıw. Óz-ara talaplardı túsindiriw.

Usıl shańaraq aǵzalarınıń qarım-qatnas sapasın ózgertiwge kómeklesedi, atap aytqanda:

- qashıqlaǵan shańaraq aǵzalarınıń dialogın intalandırıw.
- eki adamnıń sáwbetin olarǵa qáwipsiz etip dúziw («Men – pikir» túrindegi formulalar, unamsız hám unamlı sezim-tuyǵılardı bildiriw teńsalmaqlıǵı, ózgeriw baǵdarın belgilew). Shańaraq aǵzaları tiykarınan unamsızlıqtı kúsheytip, jánjel artıwına sebep bolǵan waqıtta pozitiv sıpatlamalardı aytıw, ásirese, shańaraqlıq jánjel jaǵdayında oǵada áhmiyetli.
- shańaraqtıń hár aǵzasına sóylew múmkinshiligin támiyinley otırıp, hár bir adamnıń sáwbetke teń úlesin támiyinleń.

Shańaraqtıń eki aǵzası tańlap alınadı, olardıń arasındaǵı qarım-qatnastı anıqlaw zárúr. Olardan bir-birine qarama-qarsı turıwdı hám juwmaqlanbaǵan gáplerdiń kelesi qatarın gezek penen juwmaqlawdı soraydı:

- Maǵan unaydı, sen...
- … gezde men biytaqatlanaman.
- … waqıtta men ashıwlanaman.
- Men saǵan … ushın minnetdarman
- Biz basqasha bolar edik...

Shańraq aǵzaları bul sistema boyınsha 3-4 ret ótiwi kerek.

Shınıǵıwdıń jáne bir variantı stullar menen ótedi. Eki stul bólmeniń hártúrli múyeshlerinde bir-birine qarama-qarsı ornalasqan. Aralarında emocional qatnas joǵalǵan tuwısqanlar usı eki stulǵa otırıwǵa shaqırıladı.

Konsultant mınaday tapsırmanı beredi: «siz bir-birińizge raxmet aytıwıńız kerek, ne nársege minnetdarshılıq sezingen bolsańız, ómirdegi qanday baxıtlı demlerdi eske túsirseńiz hám t.b. Eger sáwbetlesińizdiń sózi sizge unaytuǵın bolsa, onda orınlıqtı oǵan qaray bir adım jıljıtıń».

Bul variantta tómendegilerdi ámelge asırıw ushın konsultanttıń roli kerek:

- shınıǵıwǵa qatnasıwshılar bir-birine «ol» almasıǵın qollanbay qatnas jasawı ushın;
- qatnasıwshılar arasında kózbe-kóz kontakt saqlanıwı ushın;
- sıyınıwshılıqtaǵı sıyaqlı unamsız temalar kóterilmewin qadaǵalaw ushın.

* eger bári durıs jasalsa, ádette tuwısqanları bólmeniń ortasında «gezlesedi», bir-birin qushaqlap, keshirim soraydı. Kóplegen qarıydarlar ózleriniń balaları menen birinshi ret usı shınıǵıw sheńberinde shın júrekten sóyleskenin tán aladı. Kóbinese, balalar ata-analarınan ózleri tuwralı jaqsı nárse esitkenlerin aytadı.

SHAŃARAQLIQ PSIXOTERAPIYA SHEŃBERINDE «SHEJIRE» SHINIǴIWI

Maqset: Ata-analar hám balalar arasındaǵı birlikti kúsheytiw. Áwladlar ortasındaǵı baylanıstı ornatıw, balalardıń ata-babaları hám shańaraǵınıń turmısı haqqındaǵı túsiniklerin keńeytiw.

Bir bet qaǵazǵa shejireńizdi sızıń.

Ata-ana hám balalar birge isleydi.

Ata-analardıń wazıypası – sızıw waqtında balalardı ataları, ájeleri, babaları hám t.b. menen tanıstırıw. Shańaraǵına baylanıslı dástúrlerdi aytıp beriw.

Jumıs juwmaqlanǵannan keyin kórgizbe shólkemlestiriledi hám hár bir bala óziniń shejiresi hám shańaraq dástúrleri haqqında aytıp beredi.

«ÓTMISH – HÁZIRGI DÁWIR – KELESHEK» SHINIǴIWI

Maqset: Óziniń turmısın tanıw, házirgi gezdegi aktual máseleler hám qıyınshılıqlar boyınsha jumıs islew.

Keste sızıp onı 3 bólekke bóliń: ótmish, házirgi dáwir hám keleshek. Siz házir qay jerindesiz, sol jerge belgi qoyıń. Dodalaw. Ótmishte ne boldı, házir ne nárse tolǵandıradı, al keleshek ushın neni árman etesiz?

UNAMLI QAYTA ISLEW USILI (SISTEMALI TERAPIYA SHEŃBERINDEGI JUMIS)

Bul psixoterapevt shańaraqlıq mashqala menen jumıs islesip, óziniń gipotezasın tastıyıqlaǵannan keyin shańaraqqa keri baylanıs beriw usılı sanaladı.

Usıl mınanday: psixoterapevt shańaraqqa shańaraqlıq disfunkciyanıń mazmunın qalay qabıllaǵanı hám túsingeni jóninde aytadı.

Gúrriń belgili bir qaǵıydalarǵa sáykes qurıladı: júz bergen jaǵday boyınsha shańaraqtıń qáweterin alıp taslaw usınıladı. Bul adamlarǵa isenimlilik hám úmit beredi, óytkeni olardıń probleması ayrıqsha emes, qánigeler bunday máseleler menen aynalısıp, olarǵa qalay qatnas jasaw kerekligin biledi.

Disfunkciyanıń jaǵımlı tárepine názer awdarıw. Shańaraqta bolatuǵın qálegen disfunkciyanıń unamlı hám unamsız tárepleri bar. Bunda qálegen shańaraqlıq disfunkciya stabilizator sıyaqlı «isleydi». Siz tek ǵana házirgi simptomdı ǵana emes, al ótmishtegi hár qanday waqıyalardı da unamlı ózgertiwińiz múmkin. Máselen, jas óspirim ata-anasınan radikal adamlar menen baylanısıp atırǵanın jasıradı. "Ol bunı sizden jasıradı, sebebi ol ekstremistlik háreketlerde qatnasıw jaman ekenligin túsinedi. Ol sizdi jaqsı kóredi hám siziń kózińizge jaman kóriniwdi qálemeydi.»

«TILEKLER LENTASI» SHINIǴIWI

Siz dem alıwıńız hám ámelge asırılǵan tilegińiz qanday kóriniwin, sizdi ne orap alıp atırǵanın, qanday jaǵdayda bolǵanıńızdı, neni sezinip atırǵanıńızdı hám esitip atırǵınıńızdı kóz aldıńızǵa keltire baslawıńız kerek. Siz qanshelli tolıǵıraq kóz aldıńızǵa keltire alsańız, baǵdarlama sonshelli nátiyjeli boladı. Jaqsısı, siz ózińizdi «qatıp qalǵan» súwret penen sheklemeń, al qıyalıńızda pútin bir «film» menen mudamı reń hám dawıslar arasında tamasha etseńiz jaqsı boladı.

Kóz aldıńızǵa keltiriń, usı «film»di tamashalap atırǵan ekranıńız úlkeygen. Bul álleqashan xana diywalınday bolǵan. Endi onıń qasına barǵanıńızdı hám ... onıń shegaralarına qádem atqanıńızdı qıyal etiń. Jáne, endi siz álleqashan sırttan qaraǵan waqıyalar, nárseler hám adamlardıń ishindesiz. Hár bir nársege itibar beriń: reńler, dawıslar, sezimlerińiz hám ruwhıy jaǵdayıńız. Endi átirapıńızda júz berip atırǵan waqıyalarda qatnasıń: júriń, sáwbetlesiń, qálegen nárseńizge eriskenińizde ne islegen bolar edińiz, bunıń bárin qıyalda orınlań.

Eger, Siz ózińizdi sırttan emes, al turmısta ádettegi bolatuǵınday etip kóre alsańız onda júdá jaqsı. Obrazıńızdıń qasında emes al ishinde bolıń.

Siziń saxnalarıńız ózgeriwi múmkin. Olardıń bárshesi sizge kerekli nátiyje hám jaǵday haqqında aytıp beriwine isenimińizdi bekkemleń. Tap usılay maqsetke erisiw procesin kóz aldıńızǵa keltiriń. Siz geypara tosıqlardı jeńip ótiwińiz yaki jańa nárselerdi úyreniwińiz yamasa qıyın sáwbet etiwińiz kerekligin bilesiz dep esaplaymız.

Bul jaǵdaydı óz qıyalıńızda jasap ótiń, eń baslısı TABÍSLÍ etip!

Siz ayırım fragmentlerdi yamasa tutas «etyudlerdi» birneshe ret qaytalay alasız. Siz ózińizdiń oyıńızda qálegen is-háreketti qaytalay alasız, mısalı, siz ushın qıyın, biraq siz zárúr dep sanaǵan nárselerdi. Qıyalıńızda tabıslı jaǵday hám is-háreketler ushın hár qıylı variantlardı oynań (sebebi siz tabıstı, áwmetti túsinesiz), kórgen, esitken, sezgen nárselerińizdi kóbirek bayanlań. Spinoza: «biz óz oyımızda alǵımız keletuǵın pázıyletti qıyalımızda aldıńǵı qatarda uslawımız kerek» degen edi. Rollo Mey oǵan qosılıp: «... sonıń menen birge, biz onı barlıq júz bergen jaǵdayda qalay qollanıwǵa bolatuǵınlıǵın kóre alamız, sonnan keyin ol áste-áste boyımızǵa sińedi» dedi.

Shınıǵıwdı kúnige eki márte 10-15 minut dawamında orınlań. Bul waqıtta sizdi hesh kim mazalamawı kerek, xana (yaki baǵ, dala, toǵay) tınısh bolsın, bóten dawıslar shalǵıtpasın.

Usı programmalastırıw usılın tek ǵana úlken maqsetlerde emes, al kishigirim wazıypalarda da paydalanıw múmkin. Biraz waqıt ótkennen keyin turmısıńızda hám ózińizde ózgerisler júz bere baslaydı. Bul sizge túsiniksiz, tańqalarlıq tosattan bolǵan, derlik ájayıbat bolıp kórinedi. Hayran qalarlıq jeri joq. Bunda siziń baǵdarlama islep atırǵan boladı.

«SOCIALLIQ TEATR HÁM JALǴAN DINIY KULTLER» SHINIǴIWI[8]

Maqset: 1. Forum teatrın lekciya, seminar hám basqa sınawdan ótken hám gónergen qálipler ornına tamashagóyler menen usınıs etilgen tema boyınsha islew usılı sıpatında ózlestiriw.

2. Destruktivli uyımlardıń adamǵa keri tásirin kórsetiw.

3. De-radikalizaciya boyınsha jumıslardıń unamlı hám keri táreplerin kóriw ushın usı taypadaǵı qamaqtaǵılar menen islewdiń tuwrı scenariyin tabıw.

Baslawshı: sizlerdiń hár qaysıńız jumısta sudlanǵanlardı de-radikalizaciyalawǵa baylanıslı máselelerdi sheshiw zárúrligine dus kelgensiz. Házir men bul tájiriybeni forum-teatr túrinde oynawdı usınıs etemen.

Forum-teatr – dástúriy drama janrlarınan ózgeshelenetuǵın teatr óneriniń eski túri, spektakldiń ózi 15-20 minutqa sozıladı. Syujet shártli túrde házirgi zamandaǵı waqıya bolıp tabıladı, onda tamashagóy óziniń jaqınların, tuwısqanların, qońsıların hám t.b. biliwi kerek.

[8] *Trening qo'llanba avtori ta'repinen ekstremistlik ha'm terrorchiliq jinayatlari uchun mahkumlerdin' jaqinlari ushin du'zetiw orinlari sharayatinda o'tkeriw ushin arnawli islep shig'ilg'an. Biraq, bul so'zlerdi o'zgertip, basqa tamashag'oyler ushin da isletiliwi mu'mkin.*

Álbette, usı maqsette auditoriyaǵa tán aktual másele kóteriledi.

Postanovkaǵa syujet sıpatında men sudlanıwshı menen sáwbetten bir xronometrajdı islewdi usınaman.

Baslı qaharman:

Arman, 26 jasar jigit, joqarı maǵlıwmatlı, biraq ómirden túńilgen – ol jumıs taba almadı, qarım-qatnası buzıldı, doslarınıń áwmetli, ózinde bolsa bári kelispey atırǵanınan jámiyetten óz ornın tabıwdıń ońay jolın izley basladı. Usı waqıtta onıń turmısında DAISh (Qazaqstan Respublikası aymaǵında qadaǵan etilgen terroristlik shólkem) tan jallawshı payda boldı. Ol Armandı Siriyaǵa ketiwge kóndirdi. Islamiy mámleketke barǵanda Arman arnawlı xızmet tárepinen uslanǵan hám 7 jılǵa azatlıqtan ayrılǵan. Ol isenimin ózgertpedi, kerisinshe, awlanǵan haywanday, ol jáne de ǵázeplendi.

Armannıń ata-anası qartayǵan, ekewi de ómir boyı mektepte islegen, ákesi matematika oqıtıwshısı, anası bolsa baslanǵısh klasslarda sabaq bergen. Arman universitetke kirgende, ata-anası balasın qalaǵa barıw imkaniyatınan ayırmaw ushın ózleri barlıq nárseden keshti. Olar Armannıń turmısındaǵı sońǵı waqıyalardı jańalıqlardan bilip aldı. Uzaq waqıt dawamında ol úyine kelmedi.

Koloniyanıń psixologiyalıq xızmetine jaqında jumısqa kirgen qız boladı. Ol bir hápte aldın Armanǵa de-radikallastırıw ilajların alıp barıwı kerekligin bildi. Biraq qız onı sáwbetke shaqırıwǵa qorqadı, «terrorshı» menen qalay sóylesiwdi bilmeydi. Ol oǵan neni usınıs etiwi múmkin, ol qanday múnásibette bolsa durıs boladı?!

Koloniyanıń operativ xızmetkeri – eski mekteptiń abıraylı oficeri, kásiplesleri de, sudlanıwshılar da onnan qorqadı hám húrmetleydi. Oǵada qatal adam. Ekstremistlik hám terroristlik toparlar mısalında sociallıq ǵárezlilikte reabilitaciya principial túrde ádil.

Sonıń menen, syujetke sáykes, psixolog (eger qáleseńiz, qaharmanǵa at qoyıwǵa boladı), úmitsiz bolıp kórinetuǵın jaǵdaydan shıǵıwdıń jolın izlep, bir neshe jıldan beri ekstremistlik sıpattaǵı jınayatlar ushın sudlanǵanlardı qadaǵalap otırǵan kásiplesinen máslıhát soraydı. Ol óz gezeginde, sudlanǵanǵa ata-anası arqalı tásir etiwdi usındı. Onıń ústine uzaq waqıt kórispegen ata-ana hám balanıń diydarlasıwı ushın pursat keldi.

Armannıń ata-anası qattı túskin hám ashıwlı jaǵdayda keldi. Olardıń emociyaları ashıw-ǵázep penen kórindi. Olar ulın kórmesten burın, koloniya xızmetkerleri olar menen sóylesip, Armandı terrorizm ideyasınan bas tartıwǵa isendiriwge kómeklesiwin soradı.

Tiykarǵı háreket psixologtıń kabinetinde bolıp ótedi, ol jerge operativ xızmetker Armandı jeke ózi alıp keledi. Jánjel kelip shıǵadı, ákesi balasına taslanıp, «meni masqara ettiń» dep baqırıp, qol kóteredi. Biraq Arman ǵázep penen óshegise basladı hám óz lawazımınan paydalanıp, onı jáne bir márte masqaralawǵa qarar etken koloniya xızmetkerlerin kápirler dep atay basladı.

Baslawshı qatnasıwshılardan qálewshilerdi improvizaciyalanǵan saxnaǵa shıǵıwdı soraydı, olarǵa basqasha túrge kirip replika oylap qoyıwǵa bes minut waqıt beredi. Spektakl kulminaciyasına, yaǵnıy eń joqarı shıńına jetken gezinde, saxnaǵa rejisser-postanovshik (trener) shıǵadı da spektaklge tayarlıq toqtaǵanın daǵazalaydı.

- Endi aktyorlar dál sol zattı basınan baslap oynay baslaydı. Endi tamashagóyler de aktyorǵa aylanadı: syujetti bile otırıp, auditoriyadaǵı hár adam qálegen sekundta «toqta!» dep qolın kótere aladı hám saxnadaǵı aktyorlardıń gez kelgeni menen awıstırıladı. Usılayınsha, ol syujetti ózgertip, pesada kóterilgen máseleni sheshiwge háreket etedi.

Áste-áste auditoriyadaǵı hámme aktyorlardıń ornına shıǵıp bul oyındı bir neshe márte oynaydı.

Ámeliyat sonı kórsetedi, sociallıq teatrdı saxnalastırıp atırǵanda bir yaki eki (onnan kóp emes) aktyordı «qol tiyilmes» dep daǵazalaǵan jaqsıraq – tamashagóy olardıń ornın basa almaydı.

Trening barısında topar menen jumıs alıp bara otırıp, sociallıq teatrdıń mánisin 5-10 minut ishinde túsindiriwge boladı. Usınılǵan scenariydi qollanıw shárt emes. Onı tikkeley klassta jazıwǵa boladı (tema treningge qatnasıwshılardıń bárine bolmasa da kópshiligine qatnaslı bolıwı kerek). Sonnan keyin saxnalar oylap tawılıp, syujet baslanadı. Bul 40-60 minuttı alıwı múmkin.

Usınnan keyin, siz bunday spektakldi qatnasıwshılar toparınıń quramında oynay alasız. Bul topardıń barlıq aǵzaları qatnaspawı múmkin. Bul hátte jaqsı, óytkeni olar aktyorlardı awmastırıp tamashagóy rolin oynaydı. Bul waqıtta trening qatnasıwshıları endi tayarlanıp atırǵan boladı.

Soń bul saxnanı jáne bir márte keń auditoriyaǵa qoyıp beriw múmkin. Birinshiden, bul tamashagóyler ushın qızıq. Ekinshiden, trening qatnasıwshıları forum-teatr kónlikpelerin ámeliyatta bekkemleydi.

EKI NÁRSENI ESKERIW KEREK

Birinshiden. Tamashagóyler aktyorlardı almastıratuǵın bolǵanlıqtan, bul processtiń komediyaǵa aylanıwına jol bermew kerek. Bul siziń maqsetińizge jetiwge imkan bermeydi. Bunı islew ushın aktyorlar menen kelisiw paydalı boladı, eger olardıń birin awıstırǵan tamashagóy erkeley baslasa, shoqlıq etse, onıń ornına basqa aktyor ózgertiledi.

Ekinshiden. Usı postanovka dawamında kórsetilgen mashqalanıń sheshimi tabılıwı ulıwma shárt emes. Oyın onıń logikalıq juwmaǵına alıp kelmeydi, dep qorqıw da kerek emes. Eger hár bir spektakl zamanamızdıń qıyın jaǵdaylarınan shıǵıw jolın tabıwǵa járdem bergende jámiyetimizdiń kóplegen mashqalaları joq bolıp ketken bolar edi. Biraq, álbette, spektaklden keyin onı dodalaw ushın waqıt tabıwńız kerek – tıńlawshılar menen islesiw forması, sonday-aq, kóterilgen mashqalalar boyınsha. Siz bunı sol jerde, úlken auditoriyada islewińiz múmkin. Siz tıńlawshılardı mini toparlarǵa ajıratıwńız múmkin, ol jerde qatnasıwshılar (hám aktyorlar quramı, hám tamashagóyler) jáy ózleriniń pikirlerin ortaǵa taslaydı. Eger usı temadaǵı qánige bul spektakldi tamashalasa, ol óz kózqarasın bildiredi, siziń dóretiwshilik jumısıńız haqqında pikir bildirse júdá jaqsı boladı.

Auditoriyaǵa sorawlar:

Aqılıy hújim usılı menen shınıǵıwdı juwmaqlaǵannan soń, siz qáteler ústinde islewińiz hám tuwrı strategiyalardı anıqlap alıwńız kerek. Baslawshı nátiyjelerdi sxema túrinde taxtaǵa jazıp baradı.

1. Usıǵan uqsas jaǵdayda ne islew múmkin?
2. Ne islew múmkin emes?
3. Neni islemew kerek?
4. Biz qalayınsha jaǵdaydı awırlastırıp almawımız múmkin?

Penal Reform International (PRI)diń Oraylıq Aziya boyınsha regionallıq wákilxanası.
Qazaqstan, 010000, Astana, Karaótkel kishi rayonı 2, Sharbakól kóshesi 6/5, ofis 2.
Tel/faks: +7 7172 79-88-84, 76-99-34, 76-99-35
Email: pricentralasia@penalreform.org
Rásmiy sayt: https://www.penalreform.org